

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ: Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΕΝΟΣ ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Αλεξάνδρα Κορωναίου

Εισαγωγή

Οι πρώτες δεκαετίες που ακολούθησαν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο χάρισαν στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες μια εξαιρετική ανάπτυξη αλλά και κοινωνικές κατακτήσεις που πολλοί πίστεψαν ότι θα μπορούσαν να διατηρηθούν επ' άπειρον. Τα χρόνια αυτά δεν ονομάστηκαν τυχαία "ένδοξη τριακονταετία", αφού στη διάρκειά τους οι κοινωνίες υπερβαίνουν μια μακρόχρονη σπανιότητα υλικών αγαθών και απολαμβάνουν υλικές ανέσεις, πρόοδο και ευημερία.. Ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, απλοί εργαζόμενοι, άντρες και γυναίκες, κατακτούν δικαιώματα τα οποία πολλές γενιές στο παρελθόν είχαν ονειρευτεί και διεκδικήσει με σκληρούς αγώνες: κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση, συνταξιοδότηση, διακοπές και ελεύθερα Σαββατοκύριακα, καθώς και ποικίλες ανέσεις του τεχνολογικού εξοπλισμού (αυτοκίνητο, τηλεόραση, οικιακές συσκευές, κλπ). Η δυνατότητα συμμετοχής στην καταναλωτική κοινωνία συνοδεύεται από μία σημαντική μείωση του χρόνου εργασίας (από 4.000 ώρες το χρόνο στις αρχές του αιώνα σε 2.000 στη δεκαετία του '60), γεγονός που ωθεί την πλειονότητα των εργαζομένων σε νέους τρόπους ζωής και στην υιοθέτηση νέων αξιών. Οι άνθρωποι, που πάντα ονειρευόντουσαν τη λύτρωση από τις σκληρές συνθήκες ζωής, πίστεψαν ότι η νέα εποχή θα ήταν αιώνια και τόλμησαν να διεκδικήσουν τα πάντα, το αδύνατο, το άπιαστο (Μάης του '68).

Όμως η ιστορία σπανίως ακολουθεί τις επιθυμίες των ανθρώπων. Από το 1973, ημερομηνία-σταθμό με τη γνωστή πρώτη πετρελαϊκή κρίση, η αντίστροφη μέτρηση αρχίζει και στις αρχές της δεκαετίας του '80 η πεποίθηση για μια συνεχή οικονομική ανάπτυξη αποδεικνύεται ψευδαίσθηση. Στις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές κοινωνίες της αφθονίας εμφανίζεται ένας διαρκώς αυξανόμενος αριθμός ατόμων και ομάδων που όχι μόνο δεν ακολουθούν ανοδική πορεία στην οικονομική και κοινωνική κλίμακα, αλλά κατακυλούν σταθερά όλο και πιο κάτω.

Το φαινόμενο αυτό, το οποίο αρχικά περνάει απαρατήρητο, αφού η ανεργία κυμαίνεται το 1973 στο 3-4%, παίρνει σταδιακά τέτοιες διαστάσεις, ώστε σήμερα να αποτελεί το υπ' αριθμόν πρώτο πρόβλημα των χωρών της Ε.Ε. και να κα-

τέχει προεξέχουσα θέση σε έρευνες και μελέτες των κοινωνικών επιστημών, αλλά και στην τηλεόραση, τον τύπο και τα γνωστά σε όλους ευρωπαϊκά ή διεθνή προγράμματα "καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού". Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός καθιερώνεται και διευρύνεται, καθώς το ποσοστό των ανέργων σταθεροποιείται πλέον στο 10-12% του πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης με πρώτα θύματα τους νέους, τις γυναίκες και τους αλλοδαπούς μετανάστες. Ωστόσο, ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν περιορίζεται μόνο στις πλέον φτωχές από οικονομική άποψη ομάδες του πληθυσμού (χαμηλόμισθοι, συνταξιούχοι, ανειδίκευτοι εργάτες, κλπ). Πρόκειται για ένα εξαιρετικά σύνθετο φαινόμενο του οποίου η κοινωνική δυναμική διαρθρώνεται γύρω από την ανάπτυξη οικονομικών, κοινωνικών αλλά και ψυχολογικών μηχανισμών που ωθούν τα άτομα στην κοινωνική απομόνωση.

Η έρευνα:

Η σταθερότητα του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού γίνεται φανερή σε μας μέσα από τα σεμινάρια που πραγματοποιήσαμε τον Απρίλιο-Ιούνιο του 1996 σε μια ομάδα πρώην τοξικομανών (αλκοόλ και ναρκωτικά) στο ΚΕΘΕΑ Αθήνας.

Στην ομάδα συμμετείχαν 12 άτομα (7 άντρες και 5 γυναίκες) ηλικίας 25-40 ετών και η παρέμβασή μας αφορούσε την ανακάλυψη της "εικόνας του εαυτού" μέσω της χρήσης του βίντεο. Αυτή η ιδιαίτερη τεχνική χρησιμοποιείται όχι μόνο για θεραπευτικούς αλλά και για διδακτικούς εκπαιδευτικούς σκοπούς - με την ευρεία έννοια του όρου (αυτοπαρατήρηση). Στην περίπτωση μας, η παρέμβαση εντασσόταν σε έναν ευρύτερο κύκλο μαθημάτων με τίτλο: "Κοινωνιολογία της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου", με απώτερο στόχο τη συνειδητοποίηση των ιδιαίτερων δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι πρώην τοξικομανείς κατά την ανεύρεση επαγγελματικής απασχόλησης, καθώς και των στρατηγικών που οι ίδιοι υιοθετούν σ' αυτήν την προσπάθεια.

Οι αφηγήσεις των συμμετεχόντων σχετικά με τις επαγγελματικές τους πορείες βιντεοσκοπήθηκαν και αναλύθηκαν από τους ίδιους. Το υλικό αποτελεί αντικείμενο ευρύτερης θεωρητικής μελέτης της οποίας παρουσιάζουμε εδώ μόνο μερικά δεδομένα:

α) Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις μας, ο οικονομικός παράγοντας δεν αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για να οδηγηθεί κάποιος στην απομόνωση, τον αποκλεισμό, την περιθωριοποίηση, την παραίτηση και, αρκετές φορές, την απελπισία. Υπάρχουν άτομα που κυριολεκτικά ανήκουν σε ένα φτωχό περιβάλλον, αντιμετωπίζουν πραγματικά ένα οικονομικό αδιέξοδο και, ωστόσο, δεν ακολου-

θούν πορείες που οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό. Αντιστρόφως, υπάρχουν άτομα τα οποία δεν αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες, προέρχονται συνήθως από μεσαία ή ανώτερα κοινωνικά στρώματα και, ωστόσο, βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Μ' αυτή την έννοια, ο όρος "κοινωνικός αποκλεισμός" δεν περιγράφει πια ορισμένες κοινωνικές ομάδες, όπως οι φτωχοί, οι άνεργοι μικρής ή μακράς διάρκειας, οι αναλφάβητοι, οι μετανάστες ή τα θύματα του ρατσισμού. Σ' αυτές τις ομάδες προστίθενται σήμερα άτομα με ειδικές ανάγκες, άνθρωποι της τρίτης ηλικίας, χρήστες ναρκωτικών και τοξικών ουσιών, ψυχικά ασθενείς, φορείς του Ε-ΗΤΖ, απροστάτευτα παιδιά, διαζευγμένες ή ανύπαντρες μητέρες.

Θα μπορούσαμε, επομένως, να αναρωτηθούμε τι σημαίνει ο όρος "κοινωνικός αποκλεισμός" ως γενικός όρος που περιλαμβάνει τόσο διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνικές κατηγορίες, οι οποίες απαιτούν ιδιαίτερη ή ειδική αντιμετώπιση.

Είναι φανερό ότι ο όρος δεν περιγράφει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μιας ομάδας ή ενός ατόμου, αλλά το γεγονός της μη ένταξης ατόμων ή ομάδων στους κανόνες και τις αξίες του συνόλου της κοινωνίας. Μ' αυτή την έννοια, θα υποστηρίξαμε ότι, από επιστημονική σκοπιά, ο όρος αποτελεί τον ακραίο (αρνητικό) πόλο ενός δίπολου σχήματος του οποίου ο άλλος, ο θετικός πόλος, περιγράφεται από την έννοια της ένταξης, της πλήρους ενσωμάτωσης. Η ένταξη, η πλήρης ενσωμάτωση, εμφανίζεται έτσι ως "ιδανικό" των σύγχρονων κοινωνιών και θα είχε μάλλον ενδιαφέρον να συλλογιστούμε την ιστορική διαδρομή που οδήγησε τις κοινωνίες μας σε ένα τέτοιο ιδανικό.

Όσο, όμως, διαφορετικές κι αν είναι οι κοινωνικές κατηγορίες που αναφέραμε, υπάρχει ένα κοινό σημείο μεταξύ τους: οι παραπάνω κοινωνικές ομάδες, ανεξάρτητα από το οικονομικό τους επίπεδο, υποφέρουν από την έλλειψη αναγνώρισης, της κοινωνικής θέσης την οποία κάθε άτομο κατέχει ή θα έπρεπε να κατέχει σε κοινωνικό και συμβολικό επίπεδο.

Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση των δεδομένων μας δείχνει ότι το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού έχει τρεις διαστάσεις:

1. Οικονομική διάσταση: Η διάσταση αυτή αφορά στο τεράστιο ζήτημα της εργασιακής απασχόλησης, η οποία είναι απαραίτητη όχι μόνο για την ένταξη του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία, αλλά και για τη συμμετοχή του στην καταναλωτική κοινωνία. Μ' αυτή την έννοια, η εργασιακή απασχόληση δεν εξασφαλίζει απλώς τα προς το ζην, αλλά παρέχει αναγνώριση και κοινωνική ταυτότητα.
2. Κοινωνική διάσταση: Η διάσταση αυτή αναφέρεται τόσο στην ένταξη ενός ατόμου σε μικρές πρωτογενείς ομάδες (οικογένεια, φίλοι, γειτονιά, κλπ), όσο

και στους δεσμούς που το άτομο αναπτύσσει με τους κοινωνικούς θεσμούς (γάμος, σχολείο, κοινωνικές οργανώσεις κλπ).

3. Συμβολική διάσταση: Η διάσταση αυτή αφορά τις κοινές αξίες, τους κοινωνικούς κανόνες και τις αναπαραστάσεις που προσδιορίζουν τη θέση κάθε ξεχωριστού ατόμου μέσα στο κοινωνικό σύνολο.

Η διάρθρωση αυτών των διαστάσεων φέρνει στην επιφάνεια τις τεράστιες αλλαγές που έχουν επέλθει στην ίδια την έννοια της φτώχειας. Τα ερωτήματα που τίθενται στις μέρες μας είναι πολλά και αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα του φαινομένου. Τι εννοούμε, αλήθεια, σήμερα όταν ονομάζουμε κάποιον φτωχό; Αρκεί το εισόδημα ως κριτήριο προσδιορισμού ενός ορίου φτώχειας; Γιατί τα άτομα θεωρούν ότι είναι φτωχοί, μολονότι ικανοποιούν τις βασικές τους υλικές ανάγκες;

Η παρατήρηση και η ανάλυση του υλικού μας δείχνει ότι η έννοια της φτώχειας υπερβαίνει την αυστηρά οικονομική διάσταση, στο βαθμό που αναφέρεται λιγότερο στη δυνατότητα επιβίωσης και περισσότερο στη δυνατότητα που έχει ή δεν έχει κάποιος να συμμετέχει στις αξίες και τα πρότυπα της καταναλωτικής κοινωνίας. Αυτή η συμμετοχή, η οποία δεν αφορά μόνο στην κατανάλωση υλικών αγαθών αλλά και στην ανάλωση συμβολικών προϊόντων ή δραστηριοτήτων που έχουν νόημα για το ίδιο το άτομο, εξασφαλίζει σήμερα την αναγνώριση των άλλων παρέχοντας προσωπική και κοινωνική ταυτότητα.

Η ανεργία στις περιπτώσεις των πρώην τοξικομανών, με τους οποίους δουλέψαμε, ήταν εξαιρετικά οδυνηρή όχι επειδή τα άτομα δεν είχαν να φάνε, αλλά επειδή τόσο ο κοινωνικός περίγυρος όσο και οι ίδιοι θεωρούσαν ότι είναι κοινωνικά άχρηστοι και, συγχρόνως, φτωχοί αφού δε διέθεταν "δικό τους σπίτι και αυτοκίνητο". Είναι ενδιαφέρον να τονίσουμε ότι την ίδια άποψη είχαν εκφράσει σε άλλη έρευνα άνεργοι νέοι 16-23 ετών οι οποίοι δεν ήταν χρήστες τοξικών ουσιών.

Φαίνεται, επομένως, ότι, όταν κάποιος δεν ανταποκρίνεται σε ορισμένα καταναλωτικά στερεότυπα, ζει, δηλαδή, έξω από τις κοινωνικές νόρμες, τότε βιώνει μια ανώμαλη κατάσταση. Αυτό πλήττει τον άνεργο σε ψυχολογικό επίπεδο. Το τραύμα γίνεται ακόμη πιο οδυνηρό στο βαθμό που η γενική τάση είναι να θεωρείται ο φτωχός και ο άνεργος προσωπικά υπεύθυνος για την κατάστασή του. Η στερεότυπη έκφραση "δουλειές υπάρχουν, αν ήθελε ... θα μπορούσε" έχει ως αποτέλεσμα οι περισσότεροι αποκλεισμένοι να νιώθουν ταπεινωμένοι και, συγχρόνως, υπεύθυνοι και ένοχοι για τον αποκλεισμό τους. Πρόκειται για μια "κοινωνική ντροπή" που, ωστόσο, βιώνεται μέσα από ένα πλέγμα προσωπικών ενοχών, ανασφάλειας και χαμηλής αυτοεκτίμησης.

Αυτή η πολυπλοκότητα μας οδηγεί να υποστηρίξουμε ότι η φτώχεια είναι έννοια όχι μόνο οικονομική αλλά και συμβολική. Από αυτή την άποψη, οι οικονο-

μικροί συντελεστές ενός "ορίου" φτώχειας δεν έχουν ουσιαστικό νόημα, αφού δεν παίρνουν υπόψη τις αλλαγές που σημειώθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στο συμβολικό επίπεδο των αναπαραστάσεων κάθε ιδιαίτερης κοινωνίας.

β) Ένας άλλος όμως παράγοντας απαραίτητος για τον προσδιορισμό του κοινωνικού αποκλεισμού είναι ο κοινωνικός, δηλαδή, εκείνος που αφορά τα ποικίλα κοινωνικά δίκτυα μέσα στα οποία εντάσσεται κάθε άτομο (οικογενειακά, φιλικά, σχολικά, κλπ). Σ' αυτήν την περίπτωση, η κοινωνική απομόνωση δεν πλήττει απαραίτητα τις οικονομικά ασθενέστερες ομάδες. Έτσι, οι νέοι μετανάστες εργαζόμενοι μπορεί να στερούνται οικονομικών ανέσεων, αλλά να διατηρούν ισχυρούς οικογενειακούς και φιλικούς δεσμούς με την εθνική κοινότητα στην οποία ανήκουν, γεγονός που τους παρέχει κοινωνική και προσωπική ταυτότητα. Αντιθέτως, άλλες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες είναι δυνατόν να διαθέτουν οικονομική άνεση, μπορεί να βιώνουν έναν έντονο κοινωνικό αποκλεισμό, μια κρίση της κοινωνικής και προσωπικής τους ταυτότητας.

Τέτοιες ομάδες είναι οι τοξικομανείς, οι φορείς του ΕΗΤΖ, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, άνδρες και γυναίκες της τρίτης ηλικίας, διαζευγμένες ή ανύπαντρες μητέρες κ.ά. Αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες δυσκολεύονται συχνά να παρακολουθήσουν την πληροφόρηση της εποχής μας και κατ'επέκταση τις κοινωνικές αλλαγές, αγνοούν τους μηχανισμούς κοινωνικής αλληλεγγύης και νιώθουν κοινωνικά άχρηστες. Η συμμετοχή τους στις κοινωνικές διαδικασίες, στις συνήθειες και τους τρόπους ζωής των κυρίαρχων κοινωνικά ομάδων είναι μικρή ή μηδενική. Αυτό που τραυματίζεται, σ' αυτές τις περιπτώσεις, είναι η κοινωνική και προσωπική ταυτότητα. Άτομα των οποίων οι σχέσεις με το κοινωνικό περιβάλλον είναι για πολλούς λόγους εύθραυστες ή διακόπτονται εύκολα, βιώνουν το οδυνηρό συναίσθημα της κοινωνικής ντροπής, που συνεπάγεται η μη ένταξή τους στα πολύπλοκα κοινωνικά δίκτυα της εποχής μας.

Αν αναρωτηθούμε τι είναι αυτό που προκαλεί αυτό το συναίσθημα, τότε αγγίζουμε την τρίτη διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού που είναι η συμβολική.

γ) Ως συμβολική διάσταση ορίζουμε το σύστημα των κοινωνικών κανόνων, αξιών και αναπαραστάσεων, δηλαδή, των συλλογικών προτύπων συμπεριφοράς, τα οποία προτείνονται από την κοινωνία και γίνονται αποδεκτά από τα μέλη της. Είναι φανερό ότι στη σημερινή εποχή το πρότυπο του επιτυχημένου ατόμου, εκείνου που είναι ή φαίνεται ότι είναι "καλά", που έχει μια "ιδανική" οικογένεια, καλούς φίλους και σημαντικές κοινωνικές σχέσεις, όχι μόνο έχει γίνει γενικά αποδεκτό, αλλά αποτελεί και ένα "ιδεώδες" της κοινωνικής και προσωπικής υπαρξής.

Μ' αυτή την έννοια, θα υποστηρίζαμε ότι για να οδηγηθούν άτομα ή ομάδες στον κοινωνικό αποκλεισμό δεν αρκούν οι αυστηρά οικονομικοί παράγοντες (ανεργία, χαμηλό εισόδημα, κλπ). Ωστόσο οι οικονομικοί παράγοντες παίζουν έ-

ναν καταλυτικό ρόλο σ'αυτή την πορεία. Και τούτο, επειδή ανεργία και η φτώχεια καθιστούν τα άτομα της εποχής μας ευάλωτα, τόσο ευάλωτα ώστε μια προσωπική κρίση (π.χ., διαζύγιο, αρρώστεια, θάνατος, ατύχημα κλπ) να ωθεί τα άτομα στη ρήξη των δεσμών με το κοινωνικό περιβάλλον, την παραίτηση, την απομόνωση, την απελπισία.

Από αυτή την άποψη, η φτώχεια και η ανεργία είναι φαινόμενα επενδεδυμένα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εποχής του ακραίου ατομικισμού. Η απουσία ενός πειστικού κοινωνικού οράματος, η ιδιαίτερη αξιολόγηση των βιοψυχολογικών χαρακτηριστικών του ατόμου, το βίωμα κοινωνικών φαινομένων ως αυστηρά "προσωπικών υποθέσεων" κάνουν τη φτώχεια του τέλους του αιώνα διαφορετική από τη φτώχεια της δεκαετίας του '50. Αυτό το οποίο βιώνουν οδυνηρά οι "αποκλεισμένοι" της εποχής μας είναι η έλλειψη αναγνώρισης από τους άλλους, γεγονός για το οποίο αισθάνονται προσωπικά υπεύθυνοι. Το γλιόστρημα στην ψυχική και φυσική φθορά, η αυτοκαταστροφική στάση πολλών αποκλεισμένων, οι μηχανισμοί αυτοαποκλεισμού που αναπτύσσουν είναι αποτέλεσμα της χαμηλής αυτοεκτίμησης και της αρνητικής αυτοεικόνας της εποχής του θριάμβου του ναρκισσισμού.

Έτσι, ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ένα σύνθετο φαινόμενο του οποίου η δυναμική συνδυάζει κοινωνικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά, αντικειμενικά γεγονότα και υποκειμενικές πορείες.

Οι παρατηρήσεις μας τείνουν να επιβεβαιώσουν τα τέσσερα στάδια τα οποία περιγράφει ο Γάλλος ερευνητής B. Bergier στη διαδρομή των ατόμων προς τον κοινωνικό αποκλεισμό:

1. Στην αρχή της πορείας ανακαλύπτουμε ένα γεγονός-τομή στη ζωή του ατόμου (π.χ. απόλυση από την εργασία, θάνατος προσφιλούς προσώπου, εγκατάλειψη, αρρώστεια, ατύχημα), το οποίο αδυνατεί να το χειριστεί υλικά και ψυχολογικά.. Άλλοτε "αρνείται" το γεγονός και άλλοτε καταφεύγει στην ψευδαίσθηση ότι θα υπερβεί την "κακοτυχία" γρήγορα και εύκολα με μαγικό τρόπο (φαντασίωση παντοδυναμίας).
2. Πολύ συχνά οι τομές πολλαπλασιάζονται και η συγκυρία κάποιων γεγονότων, τα οποία δεν είναι πάντα ανεξάρτητα το ένα από το άλλο (π.χ. ανεργία και διαζύγιο), επιταχύνει την απώλεια κοινωνικών θέσεων που κατείχε το άτομο. Αρχίζει μια μάλλον αγωνιώδης περιπλάνηση, μια αναζήτηση νέων κοινωνικών δεσμών που συχνά οδηγεί στην ένταξη σε παραβατικές ομάδες. Η παραβατική συμπεριφορά συνδυάζεται με καταστροφικές και αυτοκαταστροφικές τάσεις που αναπτύσσουν αυτές οι ομάδες.
3. Το άτομο, χάνοντας τον αυτοέλεγχο και την αυτοεκτίμηση, μέσα σε μια οδυνηρή κοινωνική και ψυχική πραγματικότητα που φέρει το "στίγμα" της ντρο-

πής, στρέφεται σε ειδικά ιδρύματα, κέντρα βοήθειας, οργανισμούς στήριξης. Για ορισμένα άτομα αυτοί οι οργανισμοί αποδεικνύονται θετικοί. Για άλλα όμως - κάτι το οποίο δεν έχουμε διερευνήσει επαρκώς στην Ελλάδα - η προσφυγή σε τέτοια ιδρύματα λειτουργεί ταπεινωτικά, δημιουργεί αισθήματα κοινωνικής ντροπής και προσωπικές αδυναμίες.

4. Το άτομο, αναζητώντας μια άλλη, "θετική", εικόνα του εαυτού του, εντάσσεται σε κάποια οργανωμένη ομάδα, υιοθετεί τις αξίες και τα πρότυπα της ομάδας, παύει να νιώθει απομονωμένο και απροστάτευτο. Η οργανωμένη παραβατική ομάδα αφενός νομιμοποιεί (ιδεολογικά, πολιτικά, κοινωνικά) την περιθωριακή συμπεριφορά και αφετέρου ανακουφίζει τα οδυνηρά συναισθήματα της μοναξιάς, της ντροπής και της ενοχής.

Συμπερασματικά

Τα παραπάνω στάδια περιγράφουν αρκετά καλά την πολυπλοκότητα του κοινωνικού αποκλεισμού. Φαίνεται ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός καθορίζεται από τη διαρκή αλληλεπίδραση του συλλογικού και του ατομικού, του κοινωνικού και του ψυχολογικού παράγοντα. Η υπόθεσή μας είναι ότι κάθε μία διάσταση έχει τη δική της προβληματική, διατηρεί μία σχετική αυτονομία και μας καλεί σε μια πολύπλευρη σύνθεση. Μ'αυτή την έννοια, ο κοινωνικός αποκλεισμός μέλλει να αναλυθεί όχι μόνο με βάση τις συνέπειες που έχει σε κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο, αλλά σε συνάρτηση με την ίδια τη λογική που τον παράγει και τον αναπαράγει. Η λογική αυτή προωθεί την άποψη της οικονομικής ανάπτυξης ως πανάκειας για τα ζητήματα του κοινωνικού αποκλεισμού και το μέλλον των σύγχρονων κοινωνιών. Αγνοεί, έτσι, ότι η οικονομική ανάπτυξη απαιτεί μια σημαντική κοινωνική ανάπτυξη και ότι αυτοί οι δύο όροι δεν ταυτίζονται σε εποχές κατά τις οποίες η οικονομία στρέφεται εναντίον της κοινωνίας.

Συγχρόνως, η μεγάλη ετερογένεια των κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων εμποδίζει σήμερα τη συνεργασία τους με στόχο τη διεκδίκηση όχι μιας θέσης στην κοινωνία, αλλά την αλλαγή της οικονομικής λογικής που χαρακτηρίζει την κοινωνία. Αντιθέτως, οι ομάδες αυτές βρίσκονται συχνά σε σκληρή διαπάλη μεταξύ τους για να εξασφαλίσουν μια θέση στη ζωή.

Από αυτή την οπτική γωνία, η κοινωνιοψυχολογική δυναμική του κοινωνικού αποκλεισμού αποτελεί πρόκληση για τις κοινά αποδεκτές αξίες της εποχής μας. Είτε το θέλουμε είτε όχι μας καλεί να αναθεωρήσουμε πολλές από αυτές και, ακόμη περισσότερο, να εφεύρουμε νέες αξίες, σύμφωνα με τις οποίες η κοινωνική και προσωπική ταυτότητα δε θα εξαρτώνται από τα κυρίαρχα οικονομικά και κοινωνικά πρότυπα της εποχής του ατομικισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **ARONOWITZ S.**, *The Politics of Identity. Class, Culture and Social Movements*, New York, Routledge, 1992.
- **BERTAUX-WIAME I.**, "Recits de vie, itineraires professionnels, trajectoites structurelles" in *L'emploi, enjeux economiques et sociaux*, Paris, Maspéro, 1982, σελ. 285-296.
- **BOURDIEU P.**, *La misere du monde*, Paris, Seuil, 1993.
- **DE GAULEJAC V., TABOADA I.**, *La lutte des places*, Reconnaissances, Paris, 1994.
- **DE GAULEJAC V.**, *Η ταξική νεύρωση*, Παπαζήσης, χ.χ.
- **GOFFMAN E.**, *Stigmates Les usages sociaux des handicaps*, Paris, Ed. de Minuit, 1975. (1963).
- **Κορωναίου Α.**, *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, ΝΗΣΟΣ, 1996.
- **MILANO S.**, *La pauvrete dans les pays riches, du constat a l'analyse*, Paris, Nathan, 1992.
- **NICOLE-DRANCOURT C.**, "Le labyrinthe de l'insertion", Paris, La Documentation Francaise, Document: Travail, Emploi, 1992.
- **SCHNAPPER D.**, *L'epreuve du chomage*, Paris, Gallimard, 1994 (1981).
- **RIFKIN J.**, *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1996.